

ESSAY

MARX-ENGELS- ARKIVETS REDNING FRA NAZISTERNE I 1933

– med danske socialdemokrater
som hjælpere

Af Gerd Callesen

Den 31. januar 1933 blev den politiske magt i Tyskland overdraget det nazistiske parti (NSDAP). De dominerende samfundsgrupper fandt det åbenbart nødvendigt, hvis de skulle undgå et angreb på deres økonomiske interesser og var derfor villige til (midlertidigt) at overdrage den politiske magt til NSDAP. Som historien viser, fandt de politiske kræfter i Danmark den selvsamme dag en helt anden løsning på samfundets krise i form af et klassekompromis: Kanslergadeforliget og Socialreformen.

Begivenhederne i Tyskland havde bl.a. til følge, at hvis det tyske socialdemokratiske parti (SPD) skulle overleve, måtte det bringes i sikkerhed. En væsentlig del af dette arkiv bestod af Marx' og Engels' efterladte papirer: Manuskripter, udkast og korrespondance.

Magtens overdragelse til NSDAP

Den politiske udvikling i Tyskland var i mellemkrigstiden præget af voldsomme modsætninger, og da den verdensomspændende krise brød ud i 1929, blev disse modsætninger ekstremt akutte efter rigsdagsvalget i september 1930. I de kommende to år blev NSDAP den afgørende

politiske faktor, og i januar 1933 etableredes det diktatoriske regime. I løbet af ganske få uger forandrede situationen i Tyskland sig voldsomt fra at være et parlamentarisk demokrati til at blive et reaktionært diktatur. SPD's ledelse indså hurtigt, at denne udvikling ville få en katastrofal virkning for dets handlefrihed og ejendom – allerede i 1932 havde de nazistiske Stormafdelinger (SA) forsøgt at erobre partiets hovedkvarter og redaktionskontorerne på dagbladet "Vorwärts". Dengang havde partiet dog været i stand til at afvise SA's angreb. På denne baggrund blev bl.a. de centrale dele af arkivet flyttet mellem februar og juni 1933. Biblioteket blev dog efterladt i Berlin. Det blev spredt over mange biblioteker; i DDR gjorde man i sin tid en stor indsats for at rekonstruere Marx' og Engels' biblioteker, dvs. registrere, hvor de originale bøger i dag kan findes – begrundelsen for dette omfattende arbejde er de mange kommentarer, især Marx tilføjede i sine bøger.¹

Det skjulte arkiv (februar – maj)

Den største del af arkivet overførtes til Frankrig skjult i den franske ambassades kurerpost til Paris, herunder en del af brevene *til* Marx og Engels.² Andre dele – især Marx' og Engels' skriftlige efterladenskaber – blev i første omgang gemt i Berlin hos en pålidelig partifælle, en tapetserer med adgang til lokaler, hvor der var plads til at opbevare materialet. Han var en personlig ven af partiets formand, Otto Wels, og flytningen blev gennemført med partiledelsens samtykke. Men netop "pålidelige partifæller" var i fare for at blive overfaldet af SA, som havde fået status af ekstraordinært politikorps og udnyttede disse muligheder til at terrorisere politiske modstandere. Det gjaldt om at finde et *sikkert* skjulested, hvorfor det var nødvendigt atter at flytte.

En løsning blev fundet af Gerhard Breitscheid, søn af den fremtrædende socialdemokrat Rudolf Breitscheid. Gerhard Breitscheid havde fra sin skoletid en ven (og nabo) i den dengang kendte forfatter, Gerhard Salomon. Under pseudonymet Hans Roger Madol havde han i 1928 udgivet en biografi om den franske konge Louis XVII,³ som var udkommet i store oplag. Han havde for overskuddet dels oprettet et antikvariat i Berlin, som Madols far ledede, dels købt landejendommen Gl. Avernæs på Fyn. Gerhard Breitscheid gemte Marx' og Engels' papirer hos faderen, David Salomon, der især handlede med manuskripter.⁴ Salomon havde imidlertid under de nye forhold en uheldig "egenskab": han var jøde og risikerede dermed at blive udsat for overfald. Arkivet kunne således ikke forblive i hans varetægt og måtte flyttes

hurtigst muligt. SPD's formue var allerede blevet beslaglagt den 10. maj 1933, og partiet blev formelt forbudt den 22. juni. Partiformanden, Otto Wels, og et andet medlem af SPD's hovedbestyrelse, Paul Hertz, godkendte flytningen.

Matteotti-komiteen

Imidlertid var Gerhard Breitscheid i begyndelsen af maj blevet advaret om, at hans arrestation var umiddelbart forestående og var omgående flygtet til Danmark. Han kendte forskellige personer i Danmark, bl.a. det tidligere danske medlem af den tyske rigsdag, H.P. Hanssen i Åbenrå,⁵ men vigtigere var forbindelsen til Socialdemokratiets parti-sekretær Hans Hedtoft. Efter sin ankomst til Danmark henvendte Breitscheid sig hurtigt til Hedtoft, og da denne allerede var begyndt at bistå tyske socialdemokratiske emigranter, var det naturligt, at Breitscheid kontaktede ham. Hedtoft var ligeledes aktivt involveret i den danske Matteottikomité, opkaldt efter den af italienske fascister myrdede socialdemokrat Giacomo Matteotti. Komiteen hjalp socialdemokrater, der blev forfulgt af de regerende højrefløjspartier overalt i Europa.⁶

Hedtoft var allerede gået i gang med at opbygge et netværk af unge socialdemokrater, som han kendte fra sin tid som formand for DsU. Det var kun et fåtal, der blev involveret i det illegale samarbejde med de tyske socialdemokrater. Det var folk som Carl Uffe Andersen fra Haderslev, kredsformand for DsU i Sønderjylland i begyndelsen af 1930'erne, Robert Huhle i Sønderborg, journalist ved Sønderborg Social-Demokrat og især togfører Aage Lassen fra Padborg, som dog ikke havde været aktiv i DsU.⁷ Huhle var fra et tosproget hjem i Sønderborg og kunne flydende tysk. Også Carl Uffe Andersen havde efter et flerårigt ophold i Tyskland (ca. 1919-1924) et grundigt kendskab til tysk, hvilket gjorde det muligt for begge at færdes i Tyskland uden at vække opsigt.

Der var flere personer i både Danmark og Tyskland, der deltog i de antinazistiske aktiviteter i forskellige sammenhænge, men kun få var med i arbejdet gennem længere tid. Presset kunne blive så stort, at mange af aktivisterne blev psykisk medtaget. Væsentligt var at Hedtoft pga. samarbejdet i DsU med de nævnte vidste, at han kunne stole på dem. De på deres side samarbejdede med partifæller i Flensborg og omegn. Andre sydslesvigske socialdemokrater, som hjalp tyske flygtninge med at komme til Danmark, samlede samtidig materiale om for-

holdene i det nye Tyskland, som SPD's eksillemode formidledede i sin presse i udlandet. I den modsatte retning bragte de forskellige illegale socialdemokratiske aviser og tryksager til Tyskland.⁸ De mest fremtrædende i disse aktiviteter var Wilhelm Schmehl, Julius og Christoph Gregeren, Hans E. Hansen, Amandus og Sophie Lützen og søstrene Eline og Wera Nicolaysen. Flere af dem måtte flygte i løbet af sommeren 1933.⁹

Carl Uffe Andersens færd til Berlin (juni)

Som det fremgår af et brev fra Hedtoft til Gerhard Breitscheid den 31. maj 1933,¹⁰ blev en kurer udstyret med den fornødne legitimation – formentlig i form af et håndskrevet brev til David Salomon. Kurieren, Carl Uffe Andersen, drog derefter i begyndelsen af juni af sted til Berlin, hvor han fik udleveret to store kufferter med Marx' og Engels' efterladte personlige arkiv. Efter at Andersen var rejst med de to kufferter, fandt

Frida og Uffe Andersen. Tønder. Begge aktive socialdemokrater i modstandskampen mod nazisterne. Uffe Andersen bragte som kurer to kufferter med Marx-Engels arkiv fra Berlin gennem Tyskland i 1933, så papirerne kunne bringes i sikkerhed i København. (Arbejdermuseet & ABA)

David Salomon enkelte oversete foldere fra arkivet; han bragte disse enten til Gl. Avernæs eller sendte dem som tryksag til samme sted, hvor Breitscheid modtog dem og omgående videresendte eller afleverede dem til Hedtoft. Der er ikke meget, der taler for, at de efter 1945 rejste beskyldninger mod Madol for at have beholdt manuskripter fra arkivet har noget på sig.

Carl Uffe Andersen kunne, da han blev spurgt i slutningen af 1960'erne, ikke mere huske, hvor han havde afleveret de to kufferter. Han mente, at det var i Flensborg – derefter havde han ikke mere at gøre med den sag.¹¹ Andre fremstillinger har hævdet, at kufferterne blev afleveret i Kiel. Adskillige af de indtil da ledende socialdemokrater i Kiel var imidlertid blevet fængslet midt i maj, og deres netværk var midlertidigt ude af funktion. Nye modstandsgrupper var først i deres vorden; der fandtes dog en begyndende struktur, som kan have ekspederet materialet videre til Flensborg. Under alle omstændigheder ville det have været for farligt at rejse direkte over grænsen med de to store kufferter. Paul Mayer hævdede, at kufferterne var blevet bragt til Kiel og derfra transporteret videre med fiskerbåde og sammenklappelige småbåde.¹² Denne påstand skyldes måske, at Mayer især støttede sig til oplysninger fra SPD's tillidsmand Richard Hansen i København. Hansen var en førende socialdemokrat i Slesvig-Holsten, leder af partiets forsvarsorganisation "Reichsbanner" og medlem af forskellige parlamentariske forsamlinger. Han var umiddelbart efter januar 1933 aktiv i den socialdemokratiske modstandskamp. Midt i maj 1933 måtte Richard Hansen flygte fra Kiel og ankom først til København den 26. Maj, hvor Hedtoft og Breitscheid allerede havde udarbejdet en fremgangsmåde til flytningen af arkivet.¹³ Dagene mellem flugten over grænsen og ankomsten til København havde Hansen brugt til at forsøge at etablere et lokalt netværk i Sønderjylland af folk, som var villige til at deltage i dette arbejde.¹⁴ Han havde på det tidspunkt ikke kontakt med hele det grænseoverskridende arbejde – specielt ikke med dokumenterne fra Marx og Engels, som blev hentet i Berlin i begyndelsen af juni 1933. Meget tyder på, at kun Hedtoft, Carl Uffe Andersen og Breitscheid var involveret i dette arbejde. Såvel Hedtoft som Breitscheid havde i samtiden gode grunde til fuldstændig at hemmeligholde denne aktion.¹⁵

Sandsynligheden taler for, at kufferterne blev afleveret i Flensborg evt. efter en mellemstation i Kiel. Derfra kunne dele af arkivet være blevet transporteret videre på forskellig måde, bl.a. via småbåde, der sejlede over Flensborg Fjord til Kollund, hvor ungdomsafdelingen i det tyske HK i Flensborg en overgang havde en fast teltlejr. En anden mulighed

var, at de blev bragt til den privatejede Lille Okseø på den danske side af Flensborg Fjord. Socialdemokraterne i området havde lejet sig ind her og drev en dansk-tysk børnelejr i 1932; oprindeligt skulle den fortsætte i 1933, men pga. det nazistiske styre kunne den ikke opretholdes. Det gjaldt også for en arbejdsløshedslejr i begyndelsen af 1930'erne. Det mest sandsynlige er, at den største del af materialet, således som Carl Uffe Andersen havde hentet det i Berlin og bragt det til Flensborg, blev delt op i mindre pakker, hvoraf muligvis nogle blev fragtet med småbåde til Danmark. På rejsen fra Berlin ville Andersen besøge gamle venner i Hannover medbringende de to kufferter, men de bad ham forståeligt nok om at rejse videre med det samme, de turde ikke lade ham overnatte.¹⁶ Han klarede ikke desto mindre rejsen.

På vandring i grænseområdet (juni-juli)

En anden mulighed var at bære kufferternes indhold over landegrænsen – og formentlig er den største del af arkivet kommet til Danmark ad den vej. Det var så heldigt, at Wilhelm Schmehl, en partifælle fra Hareslev udenfor Flensborg, havde forpagtet nogle småsøer i nærheden af grænsen, som på begge sider var omgivet af moser og sumpede områder, som han kendte ud og ind. Schmehl smuglede ad den vej over hundrede flygtninge med forskellig baggrund til Danmark.¹⁷

Det er ikke kendt, hvor han afleverede pakkerne med arkivmaterialet i Sønderjylland, formentlig var Aage Lassen den første, der fik dem; de blev sendt videre frem til Sønderborg og Gl. Avernæs. Gerhard Breitscheid hentede pakkerne dér og overdrog dem til Hedtoft, som derefter placerede dem i en boks i Arbejdernes Landsbank.¹⁸ Schmehl fortsatte sin aktivitet også efter at arkivpakkerne var kommet til Danmark. Han blev først arresteret i april 1940 og slap "billigt" med en 18 måneders fængselsstraf.¹⁹

Registreringen af arkivet

En anden tysk emigrant, den socialdemokratiske redaktør og medlem af rigsdagen Karl Raloff fra Hannover havde i 1921/22 deltaget i et kursus på Den Internationale Højskole i Helsingør, hvor han fik gode kontakter til medlemmer af DsU, heriblandt Hans Hedtoft. Han skrev artikler til danske socialdemokratiske tidsskrifter og fastholdt kontakten til de danske partifæller. Han måtte flygte i august 1933, og Carl Uffe Andersen hentede hans familie til Danmark i december 1933. Umid-

delbart efter ankomsten til Danmark skrev Raloff under pseudonymet Karl Ehrlich to pjecer om tilstandene i Tyskland efter NSDAP's ero-

Arkivar Karl Raloff (1899-1976) i ABAs daværende lokaler i LOs bygning i Rosenørns alle, 1937. Karl Raloff var tysk socialdemokrat og journalist og måtte i 1933 flygte til Danmark. Fra tidligere ophold havde han gode kontakter til Socialdemokratiet og blev i 1936 ansat på ½ tid, som leder af ABA. Han fik til opgave at registrere det regede Marx-Engels arkiv i København. (Fotograf: Lafontaine. Arbejdermuseet & ABA)

bring af magten. I 1936 blev Raloff ansat i en halvtidsstilling som leder af Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Han fik fra SPD's flygtede partiledelse i Prag efter aftale med Hedtoft til opgave at registrere arkivmaterialet i København. Han havde til dette formål fået udleveret en fortegnelse over kufferternes indhold (Liste I og liste II).²⁰ I en rapport til SPD's eksilledning meddelte Raloff i februar 1934, at indholdet i pakkerne ikke stemte overens med indholdsfortegnelsen. Det fremgår af Rojahn's afhandling, at indholdsfortegnelsen var udarbejdet af en polsk socialistisk forsker ved navn Marek Kriger, medlem af det polske socialdemokrati. Han havde arbejdet med arkivet i Berlin i en længere periode i 1932. På den ene side fandt Raloff manuskripter i arkivet, som ikke stod i fortegnelsen, og på den anden manglede der adskillige dele af forarbejderne til de økonomiske tekster. Man mente i sin tid, at de var gået tabt. Imidlertid har det nu vist sig, at Kriger af arkivledelsen i Berlin havde fået lov til at udvælge enkelte dele af manuskripterne til brug for sine egne studier. Disse dokumenter (herunder to manuskripter af Engels om panslavismen skrevet i 1855 og manuskripterne til "Zur Kritik der politischen Ökonomie" (23 hæfter) fra august 1861-juni 1863 og til "Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie") solgte Kriger til Institutet for marxisme-leninisme i Moskva, hvor de fortsat befinder sig.²¹

Forhandlinger med Bucharin og Adoratskij (efterår 1936)

I 1936 indledtes forhandlinger mellem Institutet for marxisme-leninisme (IML) i Moskva og SPD's ledelse om at opbevare og sikre Marx' og Engels' efterladte papirer i IML eller alternativt at købe arkivet. SPD's ledelse overvejede ligeledes at sælge arkivet, dog ikke til Moskva men om muligt til et skandinavisk partiarkiv.²²

I den anledning besøgte en to-mands delegation fra Moskva bestående af Nikolaj Bucharin og Vladimir Adoratskij i marts 1936 København, for at se på de efterladte manuskripter. De to opholdt sig i en uge i Landsorganisationens daværende bygning og aflagde efter hjemkomsten en beretning, men handelen blev af forskellige grunde ikke til noget: de politiske modsætninger var for store.²³ Skueprocesserne mod Bucharin og andre gamle bolsjevikker var en af årsagerne til at forhandlingerne blev afbrudt.

I mellemtiden var en anden interessant blevet aktiv. Det Internationale Institut for Socialhistorie i Amsterdam var blevet oprettet med støtte fra det nederlandske Arbejderforsikrings-selskab og kunne tilbyde en passende købspris, således at SPD's politiske arbejde kunne videreføres, samtidig med, at det garanteredes, at materialet ville være tilgæn-

geligt i Amsterdam. Denne handel blev realiseret, og sidst i maj 1938 blev arkivet for en sikkerheds skyld transporteret direkte fra København til Amsterdam uden at anløbe en tysk havn. Instituttet i Amsterdam overførte før Anden verdenskrigs udbrud bl.a. denne samling til England og hentede den efter krigens afslutning hjem til Instituttet.²⁴ Der ligger den nu og er i den senere tid blevet digitaliseret, hvorved enhver nu kan se manuskripterne – men ikke i alle tilfælde læse dem: Marx' håndskrift er vanskelig at tyde, Engels' er mere tilgængelig men også den følger den gamle tyske skrift.

Det var en bemærkelsesværdig indsats, der blev gjort af en række unge socialdemokrater på begge sider af grænsen. Dels reddede de en stor del af centrale manuskripter, udkast og breve i Marx' og Engels' skriftlige efterladenskaber, dels hjalp de efterlyste mennesker med at slippe ud af Tyskland. De gjorde det uden hensyn til deres egen personlige sikkerhed, de gjorde det, fordi deres internationalistiske indstilling fik dem til at handle sådan. Nogle klarede det uden at pådrage sig alvorlige problemer, andre led under følgerne af det hemmelige arbejde resten af deres liv.

Noter

1. Resultatet er udgivet som bind IV/32 i MEGA2: "Die Bibliotheken von Karl Marx und Friedrich Engels. Annotiertes Verzeichnis des ermittelten Bestandes. Vorauspublikation zu Band 32, Berlin 1999. I tidsskriftet *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung* nr. 8 og 12, Berlin 1981 og 1982, er samlet i alt 1885 titler fra SPD's bibliotek, herunder titler fra Marx' og Engels' håndbogssamlinger, som på daværende tidspunkt endnu ikke var blevet genfundet.
2. Paul Mayer: *Die Geschichte des sozialdemokratischen Parteiarchivs und das Schicksal des Marx-Engels Nachlasses*. I: *Archiv für Sozialgeschichte*. Bind VI/VII, 1967, s. 5-198, Årbogen er digitaliseret og kan læses på nettet (library.fes.de).
3. Hans Roger Madol: *Der Schattenkönig. Das Leben Ludwig XVII von Frankreich, 1928*. Bogen blev oversat til flere sprog. For indtægterne herfra samt indtægter fra antikvariatet erhvervede Madol landejendommen Avernæs på Fyn. Efter 1933 blev han en af de mange emigranter i Danmark, og hjalp andre flygtninge ved at invitere dem til at bo på ejendommen, herunder også aristokrater og monarkister, som han kendte fra arbejdet med andre biografier. Gestapo overvågede Madol og hans gæster i tiden fra 1933-1939.
4. Oliver B. Pollak: *The Biography of a Biographer. Hans Roger Madol (1903-1956)*. I: *The Germanic Review. Literature, Culture, Theory*. Vol.73, 2003 nr. 1, s. 74-85.
5. Breitscheid besøgte i juli 1933 H.P.Hanssen sammen med en anden emigrant, Kurt Heinig, og nævnte overfor H.P. Hanssen, at arkivet var bragt i sikkerhed i Danmark (meddelt af Frode Sørensen, Sønderborg). Ifølge Paul Mayer (note 2) tog flytningen længere tid.
6. Generelt om flygtningenes situation i Danmark se: Ralf Deppe: *Socialdemokratisk*

eksil i Danmark og den indre tyske modstand: SOPADE's grænsesekretariat i København – støtte til modstandsarbejdet i Tyskland. I: Årbog for arbejderbevægelsens historie 1990, København 1990, s. 295-303, og Kristian Bruhn Henriksen: Demokraten – en politisk-ideologisk biografi om den unge Hans Hedtoft. Kandidatspeciale, Københavns Universitet, 2009, s. 74-79 (tilgængeligt i Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv).

7. Det gik især hårdt ud over Aage Lassen, som blev arresteret allerede den 9. april 1940 om morgenen samtidig med andre socialdemokrater fra Padborg, der havde været aktive i "grænsearbejdet"; Lassen var derefter fængslet i flere måneder i Tyskland, men han slap ud, for dog senere hen at blive arresteret igen. Lassen var lokomotivfører, og var ansat af DSB, som dog ikke syntes at ville acceptere, at hans indsats var noget, der fortjente anerkendelse. Han var "Gestapos første fange i Danmark" (Demokraten, Aarhus, 15. Maj 1968) og fremtrædende socialdemokrater, f.eks. Alsing Andersen, støttede ham under besættelsen, så han undgik yderligere represalier.

8. Vergessen und verdrängt. Eine andere Heimatgeschichte. Arbeiterbewegung und Nationalsozialismus in den Kreisen Rendsburg und Eckernförde. Udg. af Kurt Hamer, Karl-Werner Schunck, Rolf Schwarz, Eckernförde 1984. Bogen er en antologi, som giver et facetteret indtryk af arbejderbevægelsen i Slesvig-Holsten, som danner baggrunden for redningen af arkivet. Paul Mayer: Die Geschichte des sozialdemokratischen Parteiarchivs (fodnote 2). Om arbejderbevægelsen i Flensburg herunder samarbejdet med det danske parti se: 125 Jahre SPD in Flensburg 1868-1993, Flensburg 1993 (Kleine Reihe der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, bind 24) og her specielt afsnittet af Jens Christian Jacobsen: Die Flensburger SPD in der Zeit der Weimarer Republik 1924-1933 s. 62-98, endvidere samme sted Edith Gerstenberg: Flensburger Sozialdemokraten während der NS-Diktatur 1933-1945, s. 202-22. I Haderslev fandtes flere organisationer, der støttede de tyske flygtninge: Der var en mindre kreds af forretningsfolk, som støttede flygtninge og desuden Røde Hjælp, der især tog sig af kommunister. Nogle af disse, der kom fra tysktalende hjem arbejdede også som kurerer i lighed med Carl Uffe Andersen. Røde Hjælp var dog ikke indblandet i flytningen af arkivet efter Marx og Engels, se Bent Vedsted Rønne: Mellem to fronter. Arbejderbevægelsens historie i Haderslev, Haderslev 2005, s. 238-242, 268.

9. Karl-Werner Schunck: Hans E. Hansen. Widerständler, Emigrant, Unternehmensgründer. I: Grenzfriedenshefte, nr. 4/2009, s. 233-242.

10. Børge Schmidt: Et arkiv bliver til. Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv gennem 75 år 1909 til 1984, København 1984, s. 26. Forud havde Breitscheid kontakten Hedtoft, og den 23. maj mødtes de to i København og udviklede åbenbart omgående et tilidsfuldt personligt samarbejde (Socialdemokratiets arkiv, kasse 167, læg 2, nr. 9).

11. Efter den 30. juni 1934, hvor det såkaldte Røhm-kup fandt sted, måtte Carl Uffe Andersen indstille sin virksomhed med at smugle mennesker over grænsen: han blev efterlyst i Tyskland. Han var senere, efter at familien flyttede til andre dele af landet, med til at afhøre tyske flygtninge i Danmark; efter at han havde indhentet oplysninger om de afhørte flygtninge, blev de i givet fald anerkendt og løsladt, Sigfred Jespersen: Flygtninge-hjælpere og modstandskamp, I: Sønderjysk månedsskrift 1974, s. 437-441. Det socialdemokratiske folketingsmedlem fra Sønderjylland I. P. Nielsen protesterede i 1934 stærkt mod politiets hjælp til dets kolleger syd for grænsen: politiet havde ladet oplysninger om en kommunistisk modstandsgruppes forsøg på at smugle illegale skrifter til Tyskland gå videre til politiet i Flensburg og gruppen blev optrevet og fik hårde fængselsstraffe. I. P. Nielsen opnåede, at det ikke ville gentages i fremtiden.

12. Paul Mayer: Die Geschichte des sozialdemokratischen Parteiarchivs... (fodnote 2), s. 86. Sandsynligheden for at man kunne sejle fra Kiel til Sønderborg i en sammenklappelig båd er ikke stor.

13. Ralf Deppe: Sozialdemokratisches Exil in Dänemark und der innerdeutsche Widerstand. I: Hans Uwe Petersen (red.): Hitlerflüchtlinge im Norden Asyl und politisches

- Exil 1933-1945, Kiel 1991, s. 207. Hansen undgik arrestationen den 15. maj i Flensborg, og ankom først 11 dage senere til København.
14. Meddelelse fra Hansen til partiformanden Otto Wels 31. maj 1933, om at have taget de første skridt til at oprette et kontaktnet i Sønderjylland (Friedrich Ebert-Stiftung AsD Briefwechsel Richard Hansen/Exilvorstand, mappe 47).
15. Karl Raloff: Et bevæget liv, København 1969, S. 134. Se også notat af samtale med Gerhard Breitscheid i København 20. november 1984, Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv, personlæg Gerhard Breitscheid.
16. Meddelt af datteren Ilse Schødt, Farum.
17. Gerhard Beier: Mit Trommeln und Fanfaren. Über Wilhelm Schmehl und die Rettung des Marx-Engels Nachlasses. I: Grenzfriedenshefte 1973, s. 157-158. Mere om Schmehl og videre modstandsbevægelsen i Flensborg og omegn har Jens Christian Jacobsen udarbejdet "Widerstand im Flensburger Norden. Eine Stadtwanderung von Flensburg nach Harrislee, Flensburg 2015. Det er et velgennemarbejdet materiale, smukt illustreret og endvidere forsynet med en omfattende bibliografi. Se også Karl-Werner Schunck: Hans E. Hansen – Hans Flensfelt. Widerständler, Emigrant, Firmengründer. Jahrbuch der Heimatgemeinschaft Eckernförde. Beiheft 8 "Materialien und Forschungen aus der Region". Hans E. Hansen var aktiv i den socialdemokratiske ungdoms- og sportsbevægelse i Flensborg. Han deltog i den finske vinterkrig 1939 og arbejdede derefter i Sverige.
18. Notat af samtale med Gerhard Breitscheid i København 20. november 1984.
19. Bernd Philippen: Marx und Engels in Flensburg. I: Flensburger Tageblatt 30. juli 2013.
20. Karl Raloff: Fra et bevæget liv, København 1969 s. 133-136. Se også Paul Mayer: Die Geschichte... S. 86-89 og s. 168-189. Se også note 58, 76 og s. 42f i Jürgen Rojahn: Der Schattenmann: Wer war Marek Kriger? I: Marx-Engels Jahrbuch 2012/13 s. 22-45.
21. Hanno Strauß: Friedrich Engels – der Balkan, Panslawismus und Russland. I: Marx-Engels Jahrbuch 2010, s. 70 – 81, her s. 71. Manuskripterne er nu udgivet i MEGA2 I/14 s. 280-285 og 789-795. En præcis gennemgang af denne sag findes i Larisa Mis'kevic: Wie kamen ökonomische Manuskripte von Marx nach Moskau? I: Marx-Engels Jahrbuch 2012/13, s. 7-21. Se endvidere Rojahn: Der Schattenmann, s. 22-45. Hermed er endegyldigt opklaret, hvordan disse manuskripter og enkelte andre er kommet til Moskva.
22. Rojahn: Der Schattenmann, s. 29, note 35.
23. Forhandlingerne mellem Institutet i Moskva og SPD er undersøgt af Rolf Hecker: Die Verhandlungen über den Marx-Engels-Nachlaß 1935/36. Bisher unbekanntes Dokument aus Moskauer Archiven. I: MEGA-Studien 1995/2, s. 3-25.
24. Indsamlingen af mange vigtige arkiver fra den europæiske arbejderbevægelse blev organiseret af en af IISGs medarbejdere, Maria Hunink. Hun har beskrevet dette arbejde i: *De papieren van de revolutie*. Het IISG 1935-1947, Amsterdam 1986.

Gerd Callesen, dr.phil.
tidl. forskningsbibliotekar på ABA
email:gerd.callesen@chello.at